

ПСИХОЛОГІЯ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ В НАРОДНИХ ОПОВІДАННЯХ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ З АРХІВУ В.ГНАТЮКА)

З другої пол. ХХ ст. у російській фольклористиці утверджувалася дещо абсолютизована думка про те, що "оповідання-спогади не належать до фольклору, якщо не є фактами суспільної свідомості" [1, 164]. Такий категоричний підхід у визначенні не тільки жанрових, але й художніх ознак усних оповідань зумовив альтернативне бачення природи народних оповідань у концепції українського дослідника С.Мишанича. Він цілком справедливо зазначив, що вже на рівні першого повідомлення про подію домінують стає інформація, а передача почуттів, переживань очевидця, учасника події, зображення емоційного стану оповідача [9, 42]. Аналогічно у сучасній польській фольклористиці (Й.Луговська, Д.Сімонідес) домінує позиція ширшого погляду на оповідання, наголошується на обов'язковому вивченні спогадів, як форми усної народної прози, що особливо стосуються тем війн, катастроф, аварій, які однією подією охоплюють велику кількість людей [13, 200; 11,124].

Уперше питання атрибуції усних оповідань з часу Першої світової війни порушив В.Гнатюк. У своїй невеликій студії "Війна і народня поезія" (1916) відомий народознавець накреслив орієнтири у дослідженні воєнних пісень [7] та оповідань, які виникли під впливом суспільних потрясінь на теренах Галичини. Основне завдання його було з'ясувати ключове питання: народний погляд на війну, ставлення до неї та її характеристику. Подавши короткий квестіонар, де значну частку склали питання екзистенційно-психологічного спрямування (про враження, відчуття, терпіння і переживання оповідачів) В.Гнатюк разом з тим сформулював думку, яка обумовлює актуальність і суто фольклористичних досліджень, і перспективу етнопсихологічних, культурологічних розвідок згаданого емпіричного матеріалу. Він завбачливо оцінив, що народні оповідання про події Першої світової війни є важливим інформативним джерелом, бо "жаден учений не зможе про се звідки інде довідатися, а знати народню думку про якийсь суспільний прояв у часах загального демократизму" [2, 84].

Заклик В.Гнатюка фіксувати спогади про найбільш драстичні моменти та особисті враження з війни спонукав до конкретних дій жовніра австро-угорської армії Олесея Бабія (1897–1975), згодом стрільця УГА, письменника-символіста, літературознавця. Наприкінці 1917 р. О.Бабій провів два сенаси записів, про що свідчать примітки до його збірки "Народних оповідань", рукопис якої зберігається в архіві В.Гнатюка [4]. У листопаді 1917 р. у Журавиці коло Перемишля О.Бабій записує з уст вояків 9 піхотного полку три оповідання, а 12 листопада та 27 грудня того ж року доповнює свої нотатки ще чотирма спогадами селян, зафіксованими у рідинному селі Середне (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл). Усі оповіді в яскравій художній формі змальовують найбільш характерні трагічні історії тогочасної воєнної дійсності. У них з різних ракурсів відтворено емпіріоністичні образи жертв війни, в семантиці яких виразно проступає емоційно-чуттєвий характер української людини та її душі. Саме такі народні оповідання склали основу автентичних прозових творів про Першу світову війну, які, однак, все ще перебувають на маргінесі дослідницьких зацікавлень [11].

У більшості оповідань переважає тема фронтних колізій, де головними персонажами виступають не стільки конкретні особи жовнірів-оповідачів, скільки узагальнені психологічні типи людей: жорстокий офіцер, маловірний кадет, відважний розвідник, побожний солдат. Їхні дії і вчинки розкриваються на тлі головної світоглядної домінанти - глибокої релігійності українського народу, про яку писав ще М.Костомаров. Очевидність цієї універсалії в українській вдачі підкріплюється характерними висловами, які супроводжують епізоди "межових ситуацій". Так, в оповіданні про офіцера, який не раз знущався над своїми підлеглими, через вербалізовану форму народного прокляття (*«Бодай вас перша кулі не минула»*) бачимо конкретний вияв дуалістичної релігійної культури українців. Кульмінаційну картину цього оповідання творить епізод, в якому смертельно поранений офіцер просить про рятунок, на що у відповідь чує: *«Пане,*

то видко Бог кару зіслав — як ту ратувати. Пане, як грім хату спалит то не вольно гасити, — так і ту. То против Бога» [4, арк.2]³⁴.

Своєрідність християнської моральності українського вояка, його розуміння гріха та покари за вбивство, проявляється у відмові "полегшити" кончину ненависного офіцера: «— *А де ж так можна? — Ми християни кажемо єму. Викриказав, вийойкував, а далі вхопив свій багнет тай бух в свої груди! Ми до него а він не живий. Перехристилисмо си тай пішли. Бог покарав го, — аякже!*» Разом з тим тут виражена характеристична риса сильно розвинутого почуття власної гідності пониженого селянина, який виховувався на засадах українського індивідуалізму та канонах громадського співжиття. Відомий етнопсихолог В.Янів наголошував, що "прямування до самовияву в українця є так сильне, що воно ослаблює в значній мірі друге - протиставне і доповнююче - прямування до підпорядкування" [261]. Неусвідомлене бажання самовияву підкріплюється ідеєю рівності та братерства, що задекларовані у прикінцевих безапеляційних словах оповідача-інфантериста: *"Був Руснаком, але гірший Жида. Бог терпів але до часу. Аякже!"* [4, арк.3].

Такий аксіологічний підхід у ставленні до командирів рядових вояків-українців є типовими у фронтових оповідах. Нерідко вже у зачині дається загальна характеристика головного персонажа, наприклад, в оповіданні про кадета, якого від смерті рятувала стара полотняна сорочка «з сімдесятьлітнього діда» і хрестик: *"Ми мали одного кадета, — ніби рахувати був свій чоловік, Русин. Десь зпід Калуша родом. Добрий був чоловічина нема що й казати. Бувало частував нас тютюном. Не встидав сі що був хлопським сином, тай приставав з фантерістами."* [4, арк.3]. Конфлікт цього сюжету полягає у зіткненні різних граней духовного світу, у якому шира молитва та церковні атрибути ("*...вояки носили на грудях образки, та хрестики*") є іманентною частиною релігійності українця. Саме під таким кутом зору оповідач визначає як головні, так і другорядні риси людської вдачі: *"Лише мав паскудну ваду: не молив сі ніколи, тай до сповіди не ходив бігме, ніколи!"*

Твір цілком побудований на психології суб'єктивної оцінки оповідача-галичанина, інтровертивний тип якого засвідчують перевага предикативних образів на зразок: "думаю я си", "дивлю я си" "пригадую си", "усміхнув я си тай нічо". Таке сповільнення, зовнішня відстороненість учасника та свідка події, тільки підсилюють подійний контраст для увиразнення вчинку кадета: у найскладніший момент пекельного бою на італійському фронті, він падає на коліна та просить у Бога порятунку. У самозаглибленні оповідача, проте, не бачимо відмежованості. Як і його персонаж, він теж проходить шлях внутрішніх змін - від почуття помсти за гріховність ("*Думаю я си: «Чекай, най кулі засвищут, — будеш інакший!» Так си стало*") до християнського всепрощення і утвердження своєї формули справедливості: *"Нераз кулі падут як град, землю розривають, другі гинут а кадет цілий. Так так, — сорочка і хрестик хоронили го. Він нині ляйтнантом, чи фенріхом. Кулі не чіпают си его."* [4, арк.5].

*Молитва-спасительниця є типовим символічним образом у канві народних оповідань про війну. Вона є серцевиною багатьох сюжетів, зокрема в оповіданні про вояка, який неушкодженим вийшов з наступального бою на москалів, бо за нього у цей час молилися діти і жінка, чи в оповіданні М.Зайця з Ланів Подорожних про віщій сон. Його художньо вивершений спогад цілком побудований на засадах традиційних народних повір'їв, за якими мрець, що сниться живим, передбачає неприємність або ж довге життя. Центральним динамічним образом є сновидіння оповідача. Сон не тільки рятує від фізичного виснаження і постійного нервового напруження ("*Най гину, але най сплю — де ж тиждень не спали...*"), але й відіграє символічну функцію попередження. Зміст сну, віщі знаки (поява гадюки) зумовлюють поведінку головного персонажа, який прислухається до прохання покійної жінки ("*Тікай, Михайло, звідси, бо загинеш, осиротиш діти*"). Збудив я сі тай страх мене зняв. Тікати чи ні"), а відтак оминає несподіваної смерті. Принагідно зазначимо, що спосіб змалювання сну є прикладом оригінального трактування образу, характерного для багатьох легендарних фольклорних творів. Відчуття страху, що панує над психологічним станом оповідача, є перманентним в спогадах про війну. У них підкреслюється особлива чуттєвість українців, їх заглибленість у світ інтуїтивних образів, сердечність, оперта на засадах любові до ближнього, до родини: " Зірвав я сі тай буджу камрата: «Ходи - кажу - гет, бо ту щос не добре. Сусід ще злостить сі, що го буджу. Я знов - де там. Забрав я гвер тай в ноги. Лише-м відбіг на 20 кроків - а ту гранат таррах! Упав я, посипало сі каміння. Дивлю сі з мого*

У цитуванні зберігаємо правопис і пунктуацію оригіналу рукопису.

товариша кавалкі лиш. Перехрестив я сі тай змовив «Отче наш» за душу свої жінки, що спасла мене від смерти" [4, арк.13].

Зауважимо, що знання українця про Божу всеприсутність вербалізується у стандартних апелятивних та паремійних формулах, типових в багатьох народних оповіданнях: «Як тревога то до Бога», "молимо си Богу, тай чекаем що Бог дасть", "Боже, ратуй мене!", "Мати Божо!" Ці вирази відігравали роль оберегу в кризових ситуаціях, разом з тим вони посилюють розуміння декструкції християнських моральних імперативів українців, головним з яких є заповідь "не убий". Яскравим прикладом гуманістичних проявів українського етнотипу є оповідання-випадок "На чатах", яке О.Бабій записав з уст четаря Мізура. Художня оригінальність цієї народної новели, де сюжетотворчого значення набуває мотив українець-"австріяк" убиває українця-"москаля", полягає у майстерному поєднанні епічної тональності і ліризму. Оповідач виступає головною дійовою особою гостросюжетного твору, в якому прагне розкрити передусім психологію власних дій, і певною мірою виправдати свої гріховні вчинки. Структура оповідання традиційно епічна, у зачині вказується на час, місце, ситуацію особистої, віч-на віч, зустрічі четаря з "ворогом". Далі йде коротка діалогічна сцена між двома українцями-солдатами, що нагнітає психологічну напругу усєї оповіді: "Се було на Бесарабскім відтинку. Раненько дістав я розказ вибирати ся з 20 людьми на «фельдваху», а за кілька хвиль я вже лежав на горі і стежив за ворогом. Було спокійно. Нараз в корчах указала ся постать москаля. Був без кріса і без багнета. Я допустив его на 15 кроків і крикнув: «Стій!» Він станув і дрожачи зі страху почав благати: «Змилуйтесь!» «Руки вгору!» — крикнув я. Він підніс руки і почав оповідати, що в него жінка, діти. Я хотів зближити ся до него, але в тім москаль скорим рухом руки сягнув за пазуху. Мов блискавкою мигнула мені думка через голову: «Він шукає револьвера, щоб убити мене». Не думаючи довго, я потяг за цинубель — і солдат повалив ся зі стоном..." [4, арк.15].

Функція діалогу та внутрішнього монологу полягає у тому, щоб допомагати увиразнити емоційний стан самого оповідача. Він намагається переконати слухача в абсурдності ситуації, а у підтексті - в злочинності війни. Докладний опис супротивника забезпечує сповільнення подійного часу, що творить антитезу до пришвидшених дій головного героя ("скорим рухом руки сягнув", "блискавкою мигнула мені думка", "не думаючи довго"). Затягування часу передує та своєрідно підготовляє до сприйняття епізоду убивства. Характерно, що слово "смерть" оповідач не уживає, він нарочито змальовує екзистенційний образ в описовій формі ("солдат повалив ся зі стоном"), в чому вбачаємо відображення народних вірувань у відношенні до табуованого слова.

У заключній частині, яка наснажена інтонаційно увиразненими звертаннями, четар, як глибоко релігійна людина, усвідомлює важкий гріх і широко кається у здійсненому: "...Я приступив до убитого і заглянув ему за пазуху, щоб довідатись, що там шукав салдат. Друже, чи знаєш, що я побачив? В окровавленій руці держав салдат портрет жінки, сестри і діточок. Усі в вишитих українських сорочках. Гляділи на мене і мов докоряли: «Пощо-с убив тата?» все стало мені перед очима" [4, арк.15].

Вираження внутрішніх експресивних почуттів оповідача досягається за допомогою образних мовних засобів, які відбивають ментальні риси вразливого українця. Вони втілюються у фразеологізмах у формі порівнянь ("я був мов громом рознесений", "заплакав як дитя"), у символічних образах ("являється він мені у сні", "ввижають ся мені ті діти"), в оказіональних епітетах ("окровавлена" рука), та свідчать про високий чуттєвий поріг самого мовця, викликаючи співчуття до нього: "...Нераз знов ввижають ся мені ті діти. Глядять з сумом на мене і лебедять: «Пощо ти убив тата?» І в такі хвилі мені так сумно, дуже сумно" [4, арк.15]. У цьому автобіографічному оповіданні, де у кінцівці передається уся глибина емоцій, психологія переживань українця-воєка, бачимо народний погляд на об'єктивні суперечності того часу. Адже війна двох імперій, яка є історичним тлом оповідань-спогадів українців жовнів австрійської армії чи січових стрільців, невдовзі трансформувалася у рамки кровопролитної братовбивчої громадянської війни, про яку найбільше згадують сучасні оповідачі. Саме вона стала ще більш жорстоким випробуванням для народу і особливо з морально-психологічного боку [2, 121].

Народні оповідання про I Світову війну змальовують масштабне полотно злочинів війни. Великий цикл уснонародних творів стосується теми злочинного ставлення австро-угорського війська, а головню різного роду окупаційних військ (москалів, поляків, німців) до українського населення. Історики стверджують, що переслідування українського народу проявилось вже у перший рік війни, коли австро-угорські війська, передусім малярські частини, нищили цілі оселі, арештовували та самочинними вироками доразових воєнних судів страчували сотні людей [6, 62].

У своєрідних народних інвективах змальовуються конфліктні зіткнення, основані на грабунку, на фізичному знущанні та насильстві, на убивстві мирних українських селян. У них відображені найрізноманітніші сторони поведінкових ситуацій: і виявлене милосердя та співчуття до каліки, який повернувся з фронту [4, арк.14]), і мовчазне терпіння під час грабунку чи спалення образів [5, арк.3]), і гостро рішучий протест дитини проти насильства над матір'ю [5, арк.4-5] тощо.

Сьогодні округлини з тих численних історій у жанрі переказів зберігаються переважно в пам'яті літніх людей, відображаючи історичну дійсність з позиції далекої ретроспекції ("Як козаки познушалися з їмості та її дочки", "Як поляк забрав останній хліб"; "Як денікінці побили батька", "Про діда і три власті", та ін. [8]). У деяких творах, записаних на Східному Поділлі, мовці типізують минулий час у формулу: "то була така війна, що і за наших, і за ваших". У ній виявляється філософський нахил до пошуку правди, втеча від джерела неспокою та суб'єктивне проникнення українця в суть суспільно-історичних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азбелев С.Н. Современные устные рассказы // Русский фольклор. - Т.9. - М.-Л.: «Наука», 1964. - С.132-177.
2. Бойко О.Д. Перша українсько-російська війна // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. відповід ред. В.А.Смолий. - К.: Наук. думка, 2002. - С.121-130.
3. Гнатюк В. Війна і народна поезія // Календарик для українських січових стрільців і жовнірів-українців на 1917 р. - Відень, 1916. - С. 68-84.
4. ІМФЕ. Відд.рук. - Ф.28-3. - Од.зб. 273. - Арк.1-23 (Розповіді, оповідання. «3 часів Першої світової війни. Власна творчість і записи в Західних областях України», 1917-1918 рр.).
5. ІМФЕ. Відд.рук. - Ф.28-3. - Од.зб. 413. - 6 Арк. («Скрило сонце за горою...» Пісні (б.м), перекази. Записано на Дрогобиччині (В.Гнатюком).
6. Карпинець І. Галичина. Військова історія 1914-1921 / Упоряд. Ф.Стеблій, Б.Якимович. - Львів: "Панорама", 2005. - 408 с.
7. Кузьменко О. Стрілецькі пісні в архівах і дослідженнях В.Гнатюка // Наукові записки. Серія: Літературознавство: До 130-річчя народження В.Гнатюка. - Тернопіль: ТДПУ, 2001. - Вип. ^ . - С.187-190.
8. Кузьменко О. Фольклорні записи 2006-2007 рр. на Бойківщині та Східному Поділлі. - [Домашній архів].
9. Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. - К.: Наукова думка, 1986. - 327 с.
10. Рожко В.Е. Спогади волинян з часу Першої світової війни на сторінках «Літопису Волині» // Документально-художня проза про Першу світову війну: (Матеріали і тези доп. та повідомлень Міжнар. наук.-теорет. конф. 23-26 жовт. 1994 р.); Редкол.: А.С.Нісімчук та ін. - Луцьк, 1994. - С.122-124.
11. Сімонідес Д. Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці // Народна творчість та етнографія. - 2007. - №1. - С.120-125.
12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. - Вид. 2-ге, перероб. і доп. - К.: Знання, 2006. - 341 с.
13. Ługowska J. W świecie ludowych opowiadań: Texty, gatunki, intencje narracyjne. - Wrocław, Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993. - 283 s.

Оксана ЛАБАШУК

© 2008

СОМАТИЧНА ДОБУДОВА НОВОНАРОДЖЕНОГО: СПРОБА АНТРОПОЛОГІЧНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕКСТУ

В українському фольклорі є група текстів, які виконують дорослі, доглядаючи, пестячи чи розважаючи маленьку дитину. Ці тексти — потішки і забавлянки — мають, здавалося б, яскраво виражену прагматичну мету: потішити, забавити дитину, встановити з нею певний емоційний контакт. Саме цю функцію й виділяють більшість дослідників зазначеного матеріалу [8; 9; 15]. Потішки і забавлянки, які у традиційній жанровій класифікації визначаються як фольклор дорослих для дітей, сприймаються передусім як надзвичайно прості в побудові, тематично одноманітні тексти, призначені для того, щоб заспокоїти, розважити немовля. Останнім часом